

Д.А.КОЖАКОВ

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН (ЭКСПЕДИЦИЯЛЫҚ ЖҮМЫСТАРҒА ШОЛУ)

Орталық Қазақстанның көне ескерткіштері жайлар алғашқы деректер Сарыарқа даласын сауда керуендерімен өткен ортағасырлық көпестер мен саяхатшы-ғалымдардың (Ибн-Фадлан, Ал-Бируни, Ал-Идриси, Махмуд Қашқари және т.б.) жазбаларында кездеседі¹.

Алайда, аймактың көне тарихқа қатысты ескерткіштері жайлар біршама толық деректер Қазақ даласының Ресей империясының отарлық саясатының аясына енуімен байланысты пайда болды.

Сібір мен Қазақстанның көне ескерткіштеріне Петр I патша назар аударды. Оның 1716 және 1717 жж. арнайы жарлықтарының негізінде ғылыми зерттеулердің, әсіресе, жергілікті көпестер мен кәсіпкерлердің тонаушылық қазбалары нәтижесінде Петр I патшаның Эрмитаждағы «Сібір коллекциясының» негізін құраған көптеген көне тарих жәдігерлері жинақталды. Бұл жәдігерлердің көпшілігінің Қазақстанның солтүстік, солтүстік-шығыс өнірлерінен жиналғаны белгілі.

18-19 ғғ. Қазақ даласының Ресей империясының құрамына енуіне байланысты, Сарыарқаға әртүрлі бағыттағы арнайы бірнеше академиялық экспедициялар үйімдастырылды. Жалпы Қазақстанның, оның ішінде Орталық Қазақстанның да көне тарихына қатысты ескерткіштер жайлар мағлұматтар Бірінші экспедиция мүшелері мен оның жетекшісі Г.Ф. Миллердің, Екінші экспедиция құрамындағы зерттеушілердің енбектерінде жарық қөрді. Екі экспедиция құрамында И.П. Фальк, Х. Барданес, И.Г. Георги, П.С. Паллас, П.И. Рычков, И. Гмелин, И. Фишер төрізді сол заманының үлкен ғалымдары, тау-кен инженерлері мен геологтары Б.Ф. Герман, Г. Генс, П.Шангин, шығыстанушы-ғалымдар Г.И. Спасский, А.И. Шренк, ғалым-офицерлер С.Б. Броневский, Н.П. Рычковтар және т.б. болды. Олардың ішінде, әсіресе Г.Ф. Миллерді Орталық Қазақстанның көне тарихқа қатысты ескерткіштері қатты қызықтырды. Ол негізінен сол кездері жақсы сакталып калған ежелгі кен өндіру орындары мен

кен балқыту пештерінің қалдықтарына, көне тас құрылыштарына қатты көніл бөлді. Алайда ол Орталық Қазақстан территориясына Бірінші экспедицияның жұмыс істеген кезінде деңдеп ене алмады. Осы экспедиция құрамында жұмыс істеген тау-кен инженері И.П. Шангин Иманқұл өзені, Тектүрмас, Қөрпетай, Бұғылы анғарларында кен орындарын ғана ашып қоймай, осы өнірдегі жергілікті қазақтардың арасында «мықтың үйі» деген атпен белгілі көне заман ескерткіштерін де суреттеп жазады². Орталық Қазақстанның терриориясында біршама дәрежедегі толыққанды зерттеулер жүргізу 18-ғасырдың екінші жартысында үйімдастырылған Екінші академиялық экспедиция кезінде ғана мүмкін болды.

19 ғ. 2-ші жартысында Орталық Қазақстанға капитап келген қазына іздеушілер тарихи-мәдени құндылығы шекіз жүзеген ежелгі обаларды қазып жатты. Тонаушылардың ішінде көпестер, кәсіпкерлер, отарлық өкімшіліктің шенеуніктері, офицерлер болды. Табылған алтын мен күмістен жасалған, коладан құйылған көне өнер туындылары мұражайларға берілмей, көбінесе балқытылып, құймаларға айналдырылды немесе үй бүйімдарын өшекейлеуге жұмсалды³. Бұлардың ішінде әсіресе өз заманының зиялышарының бірі, талантты үйімдастырушы, мемлекет қайраткері С.Б. Броневскийді атап өткен жөн. Қарқаралы округінің ашылуы мен қалыптасуына тікелей басшылық жасаған ол жалпы округтың аумағы мен оның өкімшілік басқару орталығы Қарқаралы қаласының маңындағы қола дәүірі қоршауларының, ерте темір дәүірі мен ортағасырлық обалардың, тас мүсіндердің, архитектуралық құрылыштардың т.б. ескерткіштердің сыртқы бейнесін суреттеп жазады. Ол алғаш рет Қарқаралы қаласының маңындағы тас дуалды, біршама толық түрде Кент тауындағы Қызылкеніш (жергілікті казактар арасында «Қызыз әулие») сарайын сипаттап қана қоймай, оның маңайында шағын қазба жұмыстарын жүргізеді. Қазба жұмыстарының нәтижесінде колға түсken құнды металдан жаса-

¹ Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алма-Ата, 1992. С.8

² Броневский С. О казахах Средней Орды // Библиотека казахской этнографии. Астана, 2007. С.83-84.

³ Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1979. С.8

лған көне қолөнер туындыларын Румянцев мұраҗайына жіберіп отырды⁴. Округтік приказдың қызметкері Дарто да көне дәуір жәдігерлерін жинаумен айналысты⁵. Каркаралы округтық приказының секретары А.И. Бахирев те Қаркаралы, Баянауыл баурайларында казба жұмыстарын жүргізіп, аса көп көлемде әртүрлі санаттағы көне жәдігерлерді қолға түсіреді. Осы және басқа тонаушылық мақсаттағы казба жұмыстарының нәтижесінде жиналған көне мәдениет, өнер туындыларының негізінде 1868 жылы қазак даласына келген ұлы князь Владимир Александровичтің құрметіне үлкен көрме үйымдастырылған белгілі. Орталық Қазақстанның көне ескерткіштері жайлы мәліметтер М. Красовский, И.А. Армстронг, Н.А. Абрамов, Е.Малахов, Н.Я. Коншин, Н.Копалов, В.П. Никитин, И.А. Кастаньен, А.Н. Бекейханов және т.б. авторлардың енбектерінде кездеседі.

1896-1903 жж. арасында үкімет орындарының шешімімен Ақмола, Семей және Торғай облыстарындағы жер жағдайын зерттеп, қазак даласына орыс шаруаларының пәрменді түрде қоныс аударуына қажет ғылыми негіз жасап беруге тиіс болған С.А. Щербина бастаған экспедицияның жұмысына Э.Н. Бекейханов қатысады. Оның тікелей қатысуымен экспедиция 13 томға дерек жиналады. Оның ішінде қазак даласының ежелгі мәдениетіне қатысты мәліметтер де бар екенін айтуды көрек⁶.

Жалпы, өлкенін археологиялық ескерткіштерінің Қазан төңкерісіне дейінгі зерттелуі бірегей жүйелі, мақсатты үйымдастырылған арнаіры зерттеу жұмыстарының деңгейіне жетпейді. Мәліметтер толық жинақталмай, әртүрлі басылым беттерінде жарық көрген. Әрі ескерткіштердің сипатталуында қажетті әдістемелік негіз жоқ. Дегенмен де олардың деректік құндылығын мүлдем жоққа шығаруға болмайды.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштерінің белгіленген жоспар бойынша мақсаты түрде зерттелуі Қазан төңкерісінен кейін бас-

талды. Археологиялық ескерткіштерді есепке алу, қорғау және зерттеу жұмыстарын іске асыру үшін Материалдық мәдениет тарихы мемлекеттік Академиясы бірнеше кешенді экспедициялар үйимдастырады. Осы жұмыстардың нәтижесінде республикадағы археология ғылыминың даму бағыттары белгіленді⁷. 1920 жылдардан бастап Орталық Қазақстанның ескерткіштерін зерттеу жұмыстарын өлкетанушы Л.Ф. Семенов жүргізді. Ол негізінен Қарағанды, Ақмола облыстарындағы ескерткіштерді есепке алу, жинақтаумен айналысты және ішінәра казба жұмыстарын жүргізді⁸.

Орталық Қазақстандағы алғашқы кең көлемді кешенді археологиялық зерттеу жұмыстарының басталуы 1933 жылы Материалдық мәдениет тарихы мемлекеттік Академиясының П.С. Рыковтың жетекшілігімен жұмыс істеген Нұра экспедициясының қызметімен тікелей байланысты. Құрамында М.П. Грязнов, М.И. Артамонов, И.С. Синицын, Н.К. Арзютов, М.Н. Комарова, А.Н. Рогачев сынды зерттеушілері бар экспедиция Нұра, Шерубай-Нұра, Жақсы және Жаман-Сарысу алқаптарында барлау, зерттеу жұмыстарын жүзеге асырды. Нәтижесінде неолиттен бастап, кейінгі ортағасырлар кезеңіне дейінгі аралықты қамтитын уақыттың көптеген ескерткіштері зерттеліп ғылыми айналысқа енгізілді. Тұнғыш рет ескерткіштерді хронологиялық, этникалық-әлеуметтік түрғыдан класификациялау іске асырылды. Қарағанды облысы, Дәндібай аулының маңында андронов мәдениетінен өзгеше карасук текстес Дәндібай обасының ашылуы экспедиция зерттеу жұмыстарының басты табысы болды⁹.

1940 ж. Қарағанды облысының өлкетану мүражайы экспедициясы Нұра өзенінің сол жағалауының Бесоба, Жанаауыл, Қызылту, Қектал тұсында барлау жұмыстарын жүргізіп, әр кезеңге жататын көптеген ескерткіштерді есепке алып, кола ғасырына жататын бірнеше обаларды қазды¹⁰.

К.И. Сәтбаевтың ізденістері нәтижесінде Жезқазған мен Ұлытау өнірінде ежелгі тұрактар,

⁴ Броневский С. О казахах Средней Орды..., с.41-43

⁵ Красовский М. Область сибирских киргизов. Спб., 1868, с.260

⁶ Бекейханов А.Н. Казахи: историко-этнографические труды // Библиотека казахской этнографии. Астана, 2007, с.26

⁷ Граков Б.Н. Ближайшие задачи археологического изучения Казахстана // Вестник Центрального музея Казахстана. 1930, № 1, с.59-76

⁸ Семенов Л.Ф. Материалы к характеристике памятников материальной культуры Акмолинского округа. // Вестник Центрального музея Казахстана. 1930, № 1, с. 77-87

⁹ Рыков П.С. Нуринская экспедиция (1933) // Проблемы истории материальной культуры. 1933. № 9-10, с.57-58; Грязнов М.П. Памятники Карасукского этапа в Центральном Казахстане // СА. 1952, XYI, с. 129-162

¹⁰ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири // МИА. 1949, № 9, с. 55-59,

мыс кен орындары мен қоныстары, тас мүсіндер және архитектуралық құрылыштар тіркеліп, зерттелді¹¹.

1946 жылы Алматы қаласында ашылған Қазак КСР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтының ашылуы республика қөлеміндегі археологиялық жұмыстардың жүйелі түрде ұйымдастырылуын камтамасыз етудегі жаңа сапалық белес болды. Осы жылы Ә.Х.Марғұланның күш салуымен бүгінгі күнге дейін жұмысын үзбей жалғастырып келе жатқан Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАӘ) ұйымдастырылды. Ә.Х.Марғұлан зерттеу жұмыстарының төмөнделгідей тақырыптық бағыттарын белгіледі: 1) адамзаттың ен ежелгі дәуірінің тарихы – тас ғасырының ескерткіштерін ашу мен зерттеу; 2) патриархалды-рулық құрылымның ыдырай бастаған кезі - қола мен ерте темір дәуірінің ескерткіштерін ашу мен зерттеу; 3) Қазақстан аумағындағы ежелгі отырықшы қоныстардың ескерткіштерін ашу мен зерттеуді отырықшылықтың көшпелі мал шаруашылығына ұласуы қырынан қарастыру¹². Экспедицияның жұмыстарының нәтижесінде хронологиялық кен қөлемді камтитын ескерткіштер – неолиттік тұрактар, андронов және бегазы-дәндібай мәдениетінің қоныстары мен зираттары, ерте темір, ғұн дәуірлерінің корымдары, тастағы суреттер мен тасмұсіндер, ежелгі керуен жолдары мен ирригациялық құрылыштар, ортағасырлық қалалар, сөзүет ескерткіштері ашылды. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының 1946-2007 жылдар аралығында іске асырылған жұмыстарының нәтижелері ірі монографиялар мен көптеген мақалаларда қамтылды¹³. М.К.Қадырбаев негізгі таралу аумағы Орталық Қазақстанды камтитын ерте темір дәуірі Тасмола мәдениетінің кезеңдемесі мен мерзімдемесі мәселелерін алғаш рет белгілеп, жергілікті тайпалардың шаруашы-

лығы, өнері, діни нағым – сенімі, медицинасы және басқа да аспектілерді зерделесе, С.М.Ақынжановтың монографиясына ерте орта ғасыр, түрік-қыпшақ хандығына катысты материалдар негіз болды¹⁴.

1953 ж. К.А.Ақышев алғаш рет Орталық Қазақстанның қола дәуірі ескерткіштерін кезеңдеуді іске асырды¹⁵. Осы жылдарда Орталық Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін зерттеу ісіне геологтар да мол үлес кости. 1950-1951 жж. геологтар С.А. Бандалетов, М.Ф.Никитин Қарағанды облысында Карабу, Өленті өзендерінің ангарларында ежелгі тас ғасырының құралдарын тапты. 1960-1980 жж. арасында геологтар М.Н. Клапчук, А.Г. Медоев өз жұмыстарын Нұра, Сарысу өзендері мен Солтүстік Балқаш манайында шоғырландырыды, көптеген тас ғасыры ескерткіштерін ашып, олардың кезеңделу-мерзімделуі, өзара байланыстары жайында алғашқы ғылыми пікірлер ұсынды¹⁶.

Соңғы ширек ғасыр ауқымында Қарағанды мемлекеттік университеттің археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын үздіксіз жүргізіп келеді. Зерттеулер негізінен Қарқаралы ауданы Талды, Жарлы өзендерінің бойында өтіп, 1980-жылдардың басынан Қызылкеніш қойнауында орналасқан қола дәуірінің зираттары мен қоныстары ашылды. Қызылкеніш сайының түкпірінде орналасқан Кент қонысында және оған жақын маңда орналасқан кіші қоныстарда зерттеу жұмыстары нәтижелі жалғасуда¹⁷. Экспедиция жұмыстарының нәтижелері ерте қола сатысының, андронов заманының, қола дәуірінің соңғы кезеңі мәселелерін өртүрлі аспектілер бойынша саралауга үлкен негіз бола алады.

Тас ғасыры жәдігерлерін зерттеуге бағытталған Шідерті экспедициясы ізденістерінің маңызын айтып өту керек. В.К.Мерц басқаруымен жұмыс істеп келе жатқан экспедицияның нәтижелеріне көптеген ескерткіштердің жаңадан

¹¹ Сатпаев К.И. Доисторические памятники в Джезказганском районе // Народное хозяйство Казахстана. 1941. № 1. С. 69-72

¹² Маргулан А.Х. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана //Известия АН Каз ССР. Серия археология, 1948. Вып. 1, с.3-32

¹³ Маргулан А.Х., Ақишиев К.А., Қадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. А., 1966; Маргулан А.Х. Бегазы – Даньбыаевская культура Центрального Казахстана. А., 1979; Қадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алматы, 1992.

¹⁴ Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989.

¹⁵ Ақишиев К.А. Эпоха бронзы Центрального Казахстана: Афтореф.дисс. канд.ист.наук.Л., 1953.

¹⁶ Клапчук М.Н. К вопросу об археологических культурах Центрального Казахстана в верхнем плейстоцене //Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата, 1969, с. 121-135; Сонікі, Позднеашельские местнонахождение Жаман-Айбат – 4 в Центральном Казахстане // СА, 1976, №3, с. 176-190; Медоев А.Г. Ареалы палеолитических культур // По следам древних культур Казахстана. А., 1970, с.200-216; Сонікі, Геохронология палеолита Казахстана. Алма-Ата, 1982.

¹⁷ Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. Учебное пособие. Караганда, 2002

ашылуы, олардың кең көлемдегі сипаттамалары мен зерттеу деректері жатады.

1990-жылдарының соңында Орталық Қазақстанда тас ғасырының ескерткіштерін зерттеу максатында Қазақстан – Ресей біріккен кешенді археологиялық экспедициясы жұмыс жүргізді. Зерттеу жұмыстарының негізінде маңызды ғылыми деректер жиналып, Орталық Қазақстан тас ғасыры ескерткіштерін зерттеудегі шешімін күтіп отырған көптеген түйінді мәселелер күн тәртібіне қойылды¹⁸.

1980 -жылдардың соны мен 1990 -жылдардың бас кезінде Қарағанды, Павлодар облыстарының Баянауыл, Қарқаралы аудандарында Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының А.З.Бейсеновтің басшылығымен үйімдастырылған Майқебе, Баянауыл, Қарқаралы археологиялық отрядтары (топтары) зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл топтардың жұмысы 1990 –жылдардың соңында үзіліп қалғанымен, кейіннен олардың негізінде осы институттың Сарыарқа экспедициясы жасақталып, зерттеулер өз жалғасын тапты. Сарыарқа экспедициясының жұмыстары барысында Орталық Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштеріне байланысты біршама құнды деректер алынды. Жалпы, өлкенін ерте темір дәуірі мәдениеті көп уақыт бойы обалар материалдары

бойынша ғана зерттеліп келсе, 1990 – жылдардың соңынан бүгінгі күнге дейін Сарыарқа экспедициясының Қарқаралы өніріндегі ізденістері барысында 20-ға жуық қоныстық ескерткіштер табылып, олардан маңызды қазба деректер алынып отыр¹⁹.

Өлкеде жұмыс жасаған жөне оны жалғастырып келе жатқан экспедицияларды қысқаша ғана шолудын өзі мұнын артында жатқан орасан зор көлемдегі ғылыми еңбектің бар екенін мензейді. Орталық Қазақстандағы археологиялық зерттеулердің бүгінгі күнге дейінгі тарихын жана әдістемелік, теориялық тұрғыдан толыққанды саралай қажеттілігі анық байқалып отыр.

Резюме

Обобщены работы различных экспедиций, проводивших исследования памятников Центрального Казахстана в период со второй половины 18 в. до современности.

Summary

In the article the results of works of various expeditions, on monuments of the Central Kazakhstan carrying out research in the period from the second half 18 up to the modernity are generalized.

¹⁸ Артюхова О.А., Деревянко А.П., Петрин В.Т., Таймагамбетов Ж.К. Палеолитические комплексы Семизбугу, пункт 4. Новосибирск, 2001; Деревянко А.П., Петрин В.Т., Зенин А.Н., Таймагамбетов Ж.К., Гладышев С.А., Цыбанков А.А., Славинский В.С. Исследования Российско-Казахстанской археологической экспедиции в Казахстане (1998-2001). Новосибирск, 2003.

¹⁹ Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культово-ритуальные сооружения древнихnomадов Центрально-Казахстана (в. до н.э.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. А., 1997; Бейсенов А.З., Ломан В.Г. О керамике поселений раннего железного века Керегетас – 2, Едирей – 1, Едирей – 3, (Центральный Казахстан) // Историко-культурное наследие Сарыарки. Караганда, 2007, с. 156-164.